

VOGELRESTEN UIT DE TERPEN

Wietske Prummel en Jørn T. Zeller

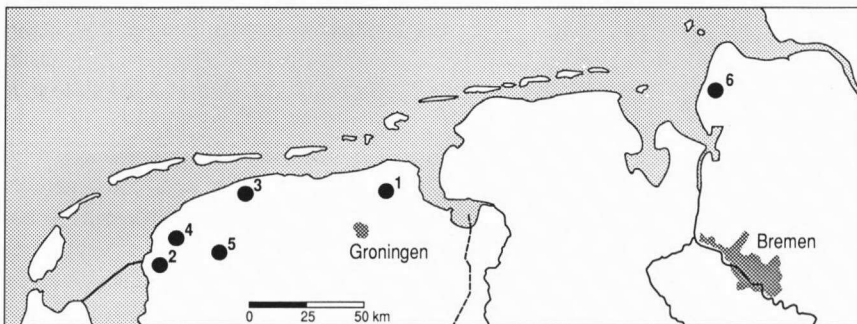
De archeozoöloog onderzoekt de ontwikkeling van jacht, visvangst en veeteelt en de bijdrage daarvan aan de economie van de vroegere mens. Hij gebruikt hierbij de resten van dieren die in de bodem van archeologische vindplaatsen bewaard zijn gebleven. Van vogels worden skeletresten aangetroffen, naast soms eischaafragmenten en veren (Zeiler & Schelvis 1991). Onderzoek van de skeletresten van vogels leert in de eerste plaats welke vogels werden gevangen en gehouden. In de tweede plaats kan het iets onthullen over de avifauna in een bepaald gebied in het verleden.

Twee problemen spelen hierbij een rol. In de eerste plaats heeft bot alleen in bepaalde bodems een kans bewaard te blijven. Kleibodems en mestlagen geven een goede conservering van bot, in zand en veen daarentegen lost bot in korte tijd op. Vogelbot is weliswaar lichter dan zoogdierbot, maar als het door klei of een mestlaag is afgedekt, heeft het een even grote kans om bewaard te blijven als zoogdierbot (Clason & Prummel 1978). Hetzelfde geldt voor visbotten (Brinkhuizen 1989). In de tweede plaats is de mens als jager/vogelvangster selectief. De ene vogelsoort eet hij graag, de andere staat hem tegen. Ook de vangstechniek, denk bijvoorbeeld aan de maaswijde van de

netten, bepaalt welke vogels worden verschalkt. De ene soort is gemakkelijker te vangen dan de andere. In en na de late middeleeuwen werd de jacht op bepaalde vogels voorbehouden aan bepaalde groepen mensen (Kosters 1910, Prummel 1990).

De bodemgesteldheid in de provincie Groningen bepaalt dat uitsluitend in het terpengebied en in de middeleeuwse steden vogelresten te verwachten zijn. Het terpengebied raakte in de 7e eeuw v.Chr. voor bewoning geschikt (Waterbolk & Boersma 1981). Van de vanaf het Jong-Paleolithicum (ca 10.000 v.Chr.) bezochte en bewoonde zandgebieden kunnen we nauwelijks skeletresten van vogels en andere gewervelden verwachten. Alleen incidenteel blijven skeletresten in de veengebieden bewaard. Ondanks deze beperkingen blijven vogelresten uit opgravingen toch enig inzicht te geven in de avifauna van het verleden.

Uit het Groningse terpengebied zijn vogelresten onderzocht van een nederzetting uit de 6e-3e eeuw v.Chr. (Middelstum-Boerdamsterweg, tabel 1.1). Deze gegevens zijn aangevuld met die van een aantal terpen uit Friesland en van de Feddersen Wierde aan de Wesermündung (Duitsland), alle uit de eerste vijf tot tien eeuwen n.Chr. (tabel 1.2-6, figuur 1). De resten

Figuur 1. Noord-Nederland en het aangrenzende Nedersaksen met 1. Middelstum-Boerdamsterweg, 2. Kimswerd, 3. Oosterbeintum, 4. Wijnaldum, 5. Tritsum en 6. Feddersen Wierde.

Tabel 1. Aantallen vogelresten uit terpen in Groningen, Friesland en Nedersaksen 4e eeuw voor Chr.-10e eeuw na Chr. 1. Middelstum-Boerdamsterweg 6e-3e eeuw v.Chr., handverzameld (van Gelder-Ottway 1988), 2. Kimsward 350 v.Chr.-50 n.Chr., handverzameld (Milojković & Brinkhuizen 1984), 3. Oosterbelintum 2e-10e eeuw n.Chr., handverzameld en gezeefd (Prummel 1991, Prummel & Knol 1991), 4. Wijnaldum 2e-10e eeuw n.Chr., handverzameld en gezeefd, in bewerking (Prummel 1991), 5. Friesland, diverse terpen, waaronder Tritsum, 400 v.Chr.-200 n.Chr., handverzameld (Clason 1979) en 6. Feddersen Wierde 1e eeuw v.Chr.-5e eeuw n.Chr., handverzameld (Reichstein 1991). ? mogelijk aanwezig.

Vindplaats	1	2	3	4	5	6
Roodkeelduiker	.	.	1	.	.	1
Jan-van-gent	.	.	.	.	1	5
Aalscholver	.	.	.	.	.	3
Blauwe Reiger	.	.	.	.	2	3
Roerdomp	.	.	.	.	.	1
Wilde Eend	10	.	7	+	31	33
Smlent	.	.	.	+	4	2
Pijlstaart	.	.	.	+	.	5
Krakeend	.	.	.	+	.	.
Slobeend	.	.	.	+	.	.
Wintertaling	.	.	13	.	1	.
Zomertaling	.	.	.	.	1	.
Eidereend	.	.	.	.	.	1
Brilduiker	.	.	.	.	1	.
duikeend <i>Aythya sp.</i>	.	.	1	.	.	.
Grauwe Gans	.	.	1	+	15	29
Rietgans/Kleine Rietgans	.	.	.	.	.	3
Kolgans	.	.	.	+	.	4
gans <i>Anser sp.</i>	.	.	.	.	44	.
Brandgans	.	1	.	.	25	6
Knobbelzwaan	.	1	.	.	13	.
Wilde Zwaan	.	.	.	.	3	5
Knobbelzwaan/Wilde zwaan	.	.	.	+	1	.
Kleine Zwaan	.	.	1	+	3	.
Zeearend	10	.	.	+	4	13
Bruine Klekdief	.	.	.	.	.	3
Kraanvogel	.	.	.	.	4	3
Goudplevier	.	.	1	+	.	.
Kemphaan	.	.	.	+	.	.
Wulp	.	.	1	.	1	4
Regenwulp	.	.	.	.	.	1
Bonte Strandloper	.	.	4	+	.	.
Kleine/Temmincks Strandloper	.	.	20	+	.	.
Kanoetstrandloper	.	.	.	+	.	.
Tureluur	.	.	4	+	.	.
Grutto of Rosse Grutto	.	.	.	+	.	1
Grote Mantelmeeuw	.	.	.	.	1	4
Zilver-/Kleine Mantelmeeuw	.	.	.	.	1	4
Zeekoet	.	.	.	.	.	2
Bosuil	.	.	.	.	.	1
Velduil	.	.	.	.	2	.
Raaf	.	.	.	.	.	5
Zwarte Kraai	.	.	.	.	.	4
Tapuit	.	.	.	.	.	10
Pluimvee						
* huishoen	.	.	1	+	8	.
* tamme gans	.	.	?	?	2	.
Gedetermineerde resten	20	2	55	.	168	156
Ongedetermineerde resten	.	.	16	.	4	.
Totaal	20	2	71	.	172	156

zijn gedetermineerd met behulp van uitgebreide collecties van recente vogelskeletten. De bewoners van de onderzochte terpen in Groningen en Friesland kenden in de wijde omtrek alleen kwelders, slik en water. Op en rond de terpen lagen de akkers. De onbedijkte kwelders werden gebruikt als hooiland, als weidegrond voor het vee en om vogels te vangen. Ook in de kreken en op het wad werden vogels gevangen. Verder werd er gevestigd. Op de terpen zelf stond mogelijk enig struikgewas. De Feddersen Wierde wijkt qua biotoop enigszins af van de onderzochte Nederlandse terpen. Deze terp ligt namelijk op slechts vier kilometer afstand van het achterliggende zandgebied. Op de overgang van kwelderlandschap en zandgebied bevond zich enig veen. De bewoners van deze terp hadden de beschikking over kwelders, wadden, veen en het droge zandgebied.

DE WILDE AVIFAUNA VAN DE TERPEN

De eenden zijn het best vertegenwoordigd in de terpen (tabel 1). De meest gevangen eendesoot is de Wilde Eend. Daarnaast worden andere grondeenden regelmatig aangetroffen (figuur 2). Resten van duikeenden zijn tot nu toe vrij zeldzaam. Deze soorten, met name Kuifeend en Tafeleend waren als broedvogel tot een eeuw geleden echter nog vrij zeldzaam in Nederland. Resten van ganzen en zwanen zijn doorgaans zeldzamer dan die van eenden. De Grauwe Gans wordt nog het meest aangetroffen. Vaak is echter onduidelijk of het de wilde of de tamme vorm

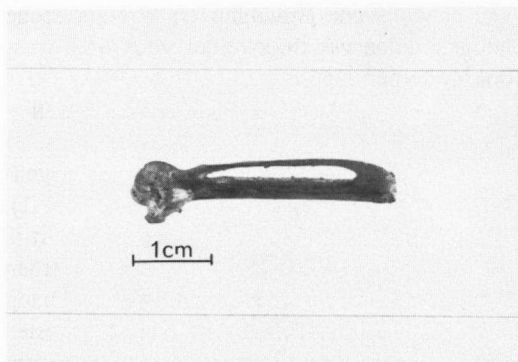
betreft. De tamme gans stamt af van de Grauwe Gans. Huidige tamme ganzen zijn forser dan de wilde, maar dit grootteverschil dateert pas uit de laatste eeuwen. De Kolgans en de Brandgans zijn in de Friese terpen aangetoond. Onder de zwanen is de Kleine Zwaan vrij goed vertegenwoordigd.

Wat betreft het aantal aangetoonde resten nemen de steltlopers de tweede plaats in. Dit bleek vooral nadat op grote schaal gezeefd werd in de opgravingen Oosterbeintum en Wijnaldum. Een belangrijke consumptie vogel was de Goudplevier. In de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw werd deze op grote schaal met slagnetten, het zogenaamde wilsterspul, in Groningen en Friesland gevangen (Eenshuistra 1973a, Veenstra deze bundel). De Kemphaan wordt regelmatig in de terpen aangetroffen. Deze soort kwam vermoedelijk tamelijk veel voor. Hij kan te zamen met de Goudplevieren zijn gevangen.

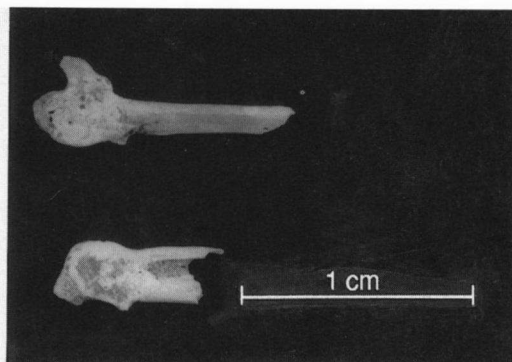
Ook strandlopers, allereerst de Bonte, verder de Kleine en/of Temmincks Strandloper en de

Kanoetstandloper, worden regelmatig in zeefmateriaal uit de terpen aangetroffen (figuur 3). De Bonte en Kanoetstrandloper kunnen met staltnetjes boven het wad zijn gevangen. Ook de Wulp kan op deze wijze zijn verschalkt, evenals eenden en ganzen (Eenshuistra 1973b, Veenstra deze bundel). De Kleine en de Temmincks Strandloper komen nauwelijks op het wad voor (pers. med. J.B. Hulscher) en zijn om die reden waarschijnlijk op de kwelder gevangen. De Tureluur, mogelijk nog andere ruiters en de Rosse Grutto en/of Grutto zijn enkele malen aangetroffen. De Rosse Grutto komt tijdens de trek, evenals de Wulp, vooral in het voorjaar veel in de kustweilanden (pers. med. J.B. Hulscher) en kan dus een bijvangst zijn geweest van de goudplevierenvangst.

Resten van Zeearenden worden regelmatig aangetroffen in de terpen. Voor de provincie Groningen is de Zeearend bekend uit de terp Oosterwijtwerd (van Giffen 1913) (niet in tabel 1) en uit Middelstum-Boerdamsterweg (tabel 1). De Zeearend was een reguliere wintergast. Zijn

Figuur 2. Oosterbeintum, 2e-10e eeuw n.Chr., *Anas crecca*, Wintertaling, carpometacarpus (middenhandsbeen). Schaal 1:1.

Figuur 3. Oosterbeintum 2e-10e eeuw n.Chr. *Callidris minuta/temminckii*, Kleine/Temmincks Strandloper, linker- en rechter carpometacarpus. Schaal 3:1.

slagpennen waren in trek voor het bevederen van pijlen. Uit de botten werden voorwerpen gesneden, bijvoorbeeld fluitjes en priemen (Clason 1979, Elzinga 1979). Af en toe wordt ook de Kraanvogel aangetroffen, een vroegere broedvogel van de Nederlandse venen (Swaen 1948).

De Roodkeelduiker wordt aangetroffen in vindplaatsen langs de kust. De soort kan in de winter gevangen zijn, wellicht met andere vogels of in visnetten. De Jan-van-gent wordt zelden in opgravingen aangetroffen. Hij blijft meestal verder op zee. De Aalscholver is tot nu toe niet in het Gronings-Friese terpengebied aangetroffen, wel in de Feddersen Wierde, waar hij vermoedelijk op korte afstand van de terp op het zand heeft gebroed. De soort zal niet gegeten zijn, maar raakte mogelijk af en toe in visnetten verzeild. De Roerdomp van de Feddersen Wierde zal in het veentje hebben gebroed. In de terpen van Groningen en Friesland is de soort tot nu toe niet aangetroffen.

Meeuwachtigen worden zelden gevonden. Mogelijk at de mens niet graag meeuwen. Maar ook is bekend dat bijvoorbeeld de Kokmeeuw en de Zilvermeeuw recentelijk enorm in aantal zijn toegenomen. De Zeekoet is niet in de Gronings-Friese terpen aangetroffen, wel in de Feddersen Wierde. De in deze terp aangetroffen Tapuit heeft vermoedelijk in het nabije zandgebied gebroed. In de onderzochte Fries-Groningse terpen is de soort niet aangetoond. Daar zijn tot nu toe evenmin resten van kraaiachtigen aangetroffen, zoals wel in de Feddersen Wierde. De nabije zandgronden met opgaand geboomte kunnen een verklaring zijn voor deze vondsten van kraaiachtigen. Hierdoor laat zich ook de Bosuil in deze vindplaats verklaren. Uit het Fries-Groningse terpengebied is de Velduil gemeld (tabel 1.5).

OPVALLEND AFWEZIGE SOORTEN

Enkele soorten die nu vrij veel voorkomen in het Waddengebied, zijn tot nu toe in de terpen niet met zekerheid aangetoond. Dit is in de eerste plaats de Kievit, die momenteel in grote

delen van de provincies Groningen en Friesland massaal voorkomt. De meest waarschijnlijke verklaring voor het tot nu toe ontbreken in de terpen is dat de soort op de nog onbedijkte kwelders minder algemeen was dan in het huidige polderland. Maar Kieviten zijn door hun zigzagvlucht ook moeilijker te vangen dan Goudplevieren, met wie zij graag optrekken (Eenshuistra 1973a). De Eidereend ontbreekt tot nu toe in de Fries-Groningse terpen. De soort is in de afgelopen eeuw sterk in aantal toegenomen (De Jong 1976). Ook de Scholekster en de Zwarte Zeeëend zijn nu algemene soorten die (nog) niet in terpopgravingen zijn aangetroffen. De laatste soort is een echte zeevogel en zal daardoor moeilijk te vangen zijn geweest. De Scholekster is in het Waddengebied gebonden aan plaatsen waar kokkels en mossels voorkomen, dat wil zeggen aan de Waddenzeekust en wijde kreekmondingen. Pas de laatste eeuw broedt de soort ook in het binnenland (pers. med. J.B. Hulscher). Ook de Rotgans is (nog) niet aangetroffen in de terpen. Deze soort komt eveneens vooral langs de noordrand van de Waddenzee voor, terwijl de wel aangetoonde Brandgans 's winters op de hoogste delen van de kwelder voorkomt, waar ook de terpen lagen.

Wietske Prummel en Jørn T. Zeiler zijn werkzaam bij de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

LITERATUUR

- Brinkhuizen D.C. 1989. Ichthyo-archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van Romeins vis-materiaal uit Velsen (Nederland). Dissertatie Groningen.
- Clason A.T. 1979. Subfossiele vogelvondsten in Friesland. In: D.T.E. van der Ploeg *et al.* (red.), *Vogels in Friesland* 3. Leeuwarden, 937-944.
- Clason A.T. & W. Prummel. 1978. Een glimp van de Nederlandse avifauna uit het verleden. *Het Vogeljaar* 26: 209-217.
- Eenshuistra O. 1973a. Goudplevier en Wilstervangst. Leeuwarden.
- Eenshuistra O. 1973b. Over oude jacht- en vangtechnieken. *Vanellus* 26: 196-200, 216-217.
- Elzinga G. 1979. Blwurke fûgelbonken út de fryske terpen. In: D.T.E. van der Ploeg *et al.* (red.), *Vogels in Friesland* 3. Leeuwarden, 945-960.
- van Gelder-Ottway S.M. 1988. Animal bones from a pre-Roman Iron Age coastal site near Middelstum (province of Groningen, the Netherlands). *Palaeohistoria* 30: 125-143.
- van Giffen A.E. 1913. Die Fauna der Wurten (= Onderzoekingen verricht in het Zoologisch Laboratorium der Rijksuniversiteit Groningen 3). Leiden.
- de Jong W. 1976. Eldereend. In: D.T.E. van der Ploeg *et al.* (red.), *Vogels in Friesland* 1. Leeuwarden, 248-250.
- Kosters J. 1910. Eenige mededelingen over Oud-Nederlandsch jachtrecht. Arnhem.
- Milojkovic J. & D.C. Brinkhuizen 1984. Bones from a terp remnant near Kimswerd. *Helinium* 24: 240-246 (in het Nederlands als "Botten uit een terpzool bij Kimswerd" in: *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 66-72, 1982-1988: 69-77).
- Prummel W. 1990. Dieren uit het poortgebouw van de havezate Entinge te Dwingeloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107: 215-224 (= Van Rendierjager tot Ontginer, Nieuwe oudheidkundige ontdekkingen in Drenthe 35: 85-94).
- Prummel W. 1991. Resten van dieren uit de terpen Wijnaldum en Oosterbeintum. *Vanellus* 44: 149-153.
- Prummel W. & E. Knol 1991. Strandlopers op de brandstapel. *Paleo-aktueel* 2: 92-96.
- Reichstein H. 1991. Die Fauna der Feddersen Wierde, 2 delen (= Feddersen Wierde 4). Stuttgart.
- Swaen A.E.H. 1948. Jacht-bedryff. Naar het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (1636). Leiden.
- Waterbolk H.T. & J.W. Boersma 1981. Bewoning in vóór- en vroeghistorische tijd. In: W.J. Formsma *et al.* (red.), *Historie van Groningen, Stad en Lande*, 2e druk. Groningen, 13-74.
- Zeiler J.T. & J. Schelvis 1991. Veren, mijten en een luis. *Paleo-aktueel* 2: 134-136.

De terp van Oostum.

Foto Anne Weeseman